

**AZ ANYA KORAI MUNKAVÁLLALÁSÁNAK HATÁSAI
A GYERMEK PSZICHÉS FEJLŐDÉSÉRE¹
Szakirodalmi áttekintés**

BLASKÓ ZSUZSA

1. Bevezetés és használati útmutató a tanulmányhoz

A kisgyermekes anyák munkapiaci viselkedésének, illetve az ezt erősen meghatározó családtámogatási rendszernek társadalmi következményei szerteágazóak. Először is számolnunk kell az ország munkapiacának állapotára, illetve az érintett nők rövid és hosszabb távú munkapiaci lehetőségeire gyakorolt hatásokkal. A közelmúltban ezekkel a kérdésekkel Magyarországon Bálint és Köllő foglalkozott behatóan (2007). A családtámogatási rendszernek (és csak közvetve az anyák munkapiaci jelenlétének) meghatározó szerepet szokás tulajdonítani a születésszám alakulásában. Erről az utóbbi időben több hazai vizsgálat is készült (pl. Gábos 2003; Kapitány 2008). Kevesebb szó esik viszont a hazai szakirodalomban a jóléti aspektusról, azaz arról, hogy miként befolyásolja a kisgyermekes anyák munkavállalása (vagy annak hiánya) a családok, illetve az egyes családtagok jól-létét, ideértve a (házas)társ jól-létét, a házas- vagy élettársi kapcsolat minőségét, valamint a gyermek fejlődését. E hiányosság oka nem utolsósorban az, hogy ennek a területnek a vizsgálatához még annyira sem állnak rendelkezésre megfelelő adatok, mint a másik két témakör kutatásához. Olyan vizsgálatra lenne ugyanis szükség, amely hosszabb időszakon keresztül megfelelően dokumentálná a nők munkapiaci viselkedését és ezzel párhuzamosan a családok jól-létének alakulását is.² Éppen ezért ezekről a szakmai és laikus közvéleményünk számára egyaránt lényeges és érdekes kérdéskörökről jelenleg csupán a nemzetközi szakirodalom feldolgozásával szerezhetünk ismereteket.

Írásunkkal igyekszünk legalább részben pótolni a hazai vizsgálat elmaradása okozta hiányt. Még ezen a résztémán belül sem törekedhetünk azonban teljességre. Az érintett személyek közül csupán a gyermekkel foglalkozunk, az öt érő három lehetséges következménytípus közül pedig csupán egyet, az ő pszichés fejlődését elemezzük. Míg a gyermek egészségi állapotára gyakorolt hatásokról továbbra is csak idegen nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre (ld. pl. Tanaka 2005), addig a kognitív fejlődésre vonatkozóan már elérhető egy rövid magyar nyelvű áttekintés (Benedek 2007), ám a téma iránt

¹ A tanulmány eredeti változata az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének megbízásából készült az Európai Unió és az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány támogatásával. Angol nyelvű változata megtalálható: <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/BWP0805.pdf>

² Kivételt képez a KSH Népeségkutató Intézetének „Életünk fordulópontjai” című adatfelvétele, amely a felsorolt kérdések közül a kapcsolatminőség alakulásának vizsgálatára nyújthat lehetőséget.

mélyebben érdeklődő olvasót inkább a nemzetközi szakirodalom felé irányítanánk (pl. Han és mások 2001; Waldfogel – Han – Brooks-Gunn 2002).

Tanulmányunk tehát az anya munkavállalásának és a gyermek pszichológiai fejlődésének összefüggéseire irányuló kutatási eredmények áttekintésére vállalkozik. Olyan vizsgálatokat mutat be, amelyek a gyermek életének első 4–5 évében munkába lépő anyákkal foglalkoznak, és azt igyekeznek feltárni, vajon kimutatható-e az anyai munkavállalás hatása a gyermek pszichés működésére akár ezekben a korai években, akár a későbbiekben.

Az itt bemutatott munkák túlnyomó része az Egyesült Államokban készült. Az amerikai közvélemény, a politikusok és kutatók azért érdeklődnek fokozottan a probléma iránt, mert ott a 20. század második felében drámaian megemelkedett mind általában a nők, mind pedig az anyák foglalkoztatottsága. A figyelem mértékét jelzi, hogy 1979-ben egy nagyszabású panel-adatfelvételt indítottak útjára, amely éppen a női munkavállalás következményeinek vizsgálatára összpontosított. Az 1979-es Nemzeti longitudinális ifjúsági adatfelvétel (National Longitudinal Youth Survey) és annak 1986-os anyagyermek kiegészítése ma alapvető forrása a szóban forgó összefüggések feltárásának.³ Bár többnyire kevésbé ambiciózusak, természetesen további adatforrások is rendelkezésre állnak a nemzetközi kutatási szintéren – az itt bemutatott eredmények egy része ezekre támaszkodik. Magyar publikációra azonban sajnálatos módon nem hivatkozhatunk az összefoglalónkban. Ennek oka, hogy körülményeink speciális volta ellenére sem készült olyan átfogó adatfelvétel, amely lehetővé tenné, hogy hazai viszonyokra vonatkoztatva elemezzük az anyák munkába állásának a gyermekre gyakorolt hatását.⁴

Bár az előbbieket miatt elengedhetetlenül fontosnak tartjuk a külföldi példák áttekintését, figyelmeztetnünk kell az olvasót arra, hogy az itt bemutatott eredmények korlátozottan alkalmazhatóak hazai viszonyok között. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a kérdéses összefüggésben szerepet játszó társadalmi intézmények országonként óriási különbségeket mutatnak. Már az „*anyai munkavállalás*” fogalma is sokarcú, országonként igen változatos jelenségeket takar. A nők munkába állásának gyakorisága, a munkát vállaló nők demográfiai és társadalmi sajátosságai, motivációi, általános munkapiaci pozíciójuk, a részidős állások elérhetősége... – csupán néhány példa a következményeket meghatározó, társadalmanként alapvetően eltérő munkapiaci tényezőkre. Másik fontos és nemzetenként erősen különböző körülmény, amely ugyanakkor komolyan befolyásolja az anya munkába állásának kihatását, az *alternatív gyermekgondozási*

³ A Nemzeti longitudinális ifjúsági adatfelvétel (National Longitudinal Survey of the Youth 1979 – NLSY79) 1979 óta zajlik az Egyesült Államokban. Abban az évben 12 686, 14 és 22 év közötti nőt és férfit kerestek fel, majd 1994-ig évente, azóta pedig két évente készítenek körükben újabb adatfelvételeket. A felhalmozódott adatok tartalmazzak információkat többek között a mintatagok munkapiaci történetéről, párkapcsolataikról és gyermekvállalási magatartásukról stb. 1986 óta külön felvétel foglalkozik a megkérdezettek gyerekeivel – születésük körülményeivel, majd egészségük alakulásával, iskolai előmenetelükkel, és a rájuk vonatkozó vizsgálat tartalmaz különféle pszichológia- és intelligenciateszteket is.

⁴ Egyetlen kivételként itt az MTA Pszichológiai Intézetének Fejlődés-lélektani Osztályán 1982 óta folyó Budapesti longitudinális fejlődésvizsgálat említhető, amely a minta viszonylagos kicsisége ellenére is reményeket kelthet a téma iránt érdeklődőkben. Ennek az adatbázisnak az elemzése jelenleg van folyamatban (ld. Bass és mások 2007).

lehetőségek köre, vagyis az, hogy az anya milyen – formális és informális – „helyettesítésre” számíthat a gyermek ellátásában. Az igénybe vehető gyermekgondozási intézmények típusai, a jó minőségű gyermekfelügyelet elérhetősége és megfizethetősége, a saját családon belüli segítségnyújtás esélye, az egyes intézményekben foglalkoztatott gondozók képzettségének a minősége – megint csupán néhány példa arra, hányféle módon térhetnek el egymástól országonként a rendelkezésre álló alternatív gyermek-felügyeleti módok. További lényeges szempont még (bár közvetlen formában nem szerepel a vizsgálatokban) a (pénzbeli) *gyermektámogatási juttatások* társadalmanként megintcsak érdemi differenciákat mutató rendszere. Ide tartozik, hogy a szülés után kap-e az anya bármiféle központi anyagi támogatást, hogy mennyi ideig maradhat szülési szabadságon, hogy milyen mértékben pótolja a gyermek után járó támogatás a korábbi fizetését, hogy az apa is igénybe veheti-e a szabadságot... stb. Mindez nagymértékben meghatározhatja az anya saját jólétét, és ezen keresztül befolyásolhatja a gyermekét is. A felsorolást valószínűleg még folytathatnánk. Az üzenet azonban egyértelmű: a más országokban publikált kutatási eredmények nagy körültekintéssel kezelendők.

Az ismertetett tanulmányok mindegyike angol nyelven jelent meg eredetileg. Többségük a *Journal of Marriage and the Family* című folyóiratból származik, bár más forrásokban is tallóztunk. Nagyban támaszkodtunk három kiváló áttekintő írásra, melyeket mind a *Journal of Marriage and the Family* publikált (Belsky, 1990; Menaghan – Parcel 1990; Perry-Jenkins et al. 2000). Bemutatunk azonban számos olyan tanulmányt is, amely ezekben nem szerepel. Összefoglalónkat úgy igyekeztünk szerkeszteni, hogy a felsorakoztatott munkák viszonylag újak legyenek, de arra is törekedtünk, hogy többféle kutatási irány, valamint kapcsolódó problémakör képviselve legyen. Az idézett vizsgálatok többsége nagymintás adatfelvételeken alapszik, és azzal a szándékkal készült, hogy megfelelő statisztikai módszereket használva azonosítsa azokat a specifikus körülményeket, amelyek fennállása esetén valóban kimutatható valamiféle kapcsolat az anyai munkavállalás és a gyermek fejlődése között.

2. Aggodalmak és eredmények

Az anyák munkavállalásával kapcsolatos kezdeti aggodalmak jó része az ún. kötődés-elméletből táplálkozott (Bowlby 1969), illetve olyan laboratóriumi vizsgálatok eredményeiből, amelyek ezt igazolták. (pl. Ainsworth 1973). Az elmélet szerint ahhoz, hogy a gyermek hosszú távú egészséges lelki fejlődéséhez elengedhetetlen erős, biztonságos, korai kötődés kialakulhasson, megfelelő válaszokat adó (responsive), érzékeny gondozószemélyre, lehetőleg az édesanyára van szükség. Ez a korai kötődés teszi majd ugyanis lehetővé, hogy a gyermek a későbbiekben kellően magabiztossá váljon és személyes kapcsolatait biztonságosan tudja kezelni. Az első kutatások általában igazolták ezt az elgondolást – azaz valóban egyértelmű összefüggés látszik a korai anya-csecsemő kapcsolat biztonsága és a később kialakuló személyes kompetenciák között, legyen szó akár a felnőttek, akár a más gyerekek irányában kialakuló szociális képességekről (pl. Main – Weston 1981; Jacobson – Wille 1986), a kortársak körében való népszerűségről (LaFreniere – Sroufe 1985), magabiztosságról (Lütkenhaus et al. 1985) vagy ismeretlen környezetben tanúsított aktivitásról és függetlenségről (Hazen – Durrett 1982). Ráadásul arra is fény derült, hogy mindezek a hatások túlnyúlnak a kora gyermekkoron (pl. Bradley et al. 1988).

Azt ugyanakkor nem sikerült egyértelműen kimutatni, hogy ez a fajta pozitív kötődés feltétlenül sérülne akkor, ha az anya munkát vállal a gyermek korai éveiben. Azok a vizsgálatok, amelyek dolgozó és nem dolgozó anyák gyermekeit hasonlították össze, valójában nem tártak fel olyan szisztematikus különbséget a két csoportba tartozó gyermekek pszichológiai jóléte között, amely kifejezetten (*per se*) az anya munkába állásából következne. Mivel az erre irányuló kutatások közül csupán néhány jelez az anya munkavállalására visszavezethető negatív hatásokat, míg némelyek éppen ellenkezőleg, pozitív következményeket tulajdonítanak neki, a téma kutatói rendszerint arra a következtetésre jutnak, hogy *önmagában* az anya munkába lépése nem ártalmas a gyerek viselkedésének alakulására.

Harvey (1999) egy írásában arra vállalkozott, hogy mindazokat a kutatásokat áttekintse, amelyek a National Longitudinal Survey of the Youth adatait felhasználva elemezték a kérdést. Ennek alapján arra jutott, hogy sem az anya munkapiaci státusa, sem munkavállalásának időzítése, sem pedig a munkavégzés folytonossága nem alakítja egyértelműen a gyermek fejlődését. Más vizsgálatok azonban – úgy tűnik – sikerrel tártak fel olyan helyzeteket, amelyekben a hatás igenis jelentkezik (Perry-Jenkins et al. 2000). Az utóbbi időszakban a kutatók egyre inkább ebbe az irányba indultak el: felismerve, hogy általánosságban és önmagában véve az anya munkavállalásának nincsenek szisztematikus következményei, azokat a jellegzetes helyzeteket és kondíciókat igyekeznek meghatározni, amelyek között a gyermek lelki fejlődése mégis sérülhet.

A szakirodalom alapján három ilyen domináns körülményt lehet azonosítani. Az első *a gyermek életkora* az anya újólagos munkavállalásakor. Az első évek a gyermek életének meghatározó szakaszát képezik, amikor összetett, sok szálon futó folyamatok zajlanak a fizikai, mentális, lelki és kognitív fejlődését tekintve egyaránt. Valójában több fejlődési szakaszt különíthetünk el az első 3 életéven belül, amíg a védtelen, magatehetetlen csecsemőből számottevő mozgásos és verbális képességekkel rendelkező, másokkal bizonyos fokig együttműködni tudó, kommunikatív kisgyermek válik. Ezalatt sokat változik abból a szempontból is, hogy milyen hatást gyakorol rá a szeretett személy (időleges) eltávolodása. Éppen ezért nem meglepő, hogy a várható következmények nem függetlenek attól, hogy pontosan mikor is kezd(k) az édesanyát más(ok) helyettesíteni a gyermekgondozó szerepkörében. A témában folytatott kutatásokat értékelve ezért rendkívül fontos pontosítani, hogy mikorra időzített munkába állásról van szó, és óvakodnunk kell attól, hogy a „3 éves kor előtti” anyai munkavállalás káros vagy nem káros voltáról általánosító következtetéseket vonjunk le.

Az anya munkába állásának következményeit meghatározó második tényező az igénybe vett *alternatív gyermekellátási mód* jellege és minősége. Elvileg legalábbis számos különféle gyermekellátási megoldás állhat az anyák rendelkezésére, amikor a teljes állású anyaság helyett a munkapiacra lépést választják. A kisgyermekre vigyázhatnak ismerősök, rokonok, (jellemzően nagyszülők) barátok, vagy egy fizetett alkalmazott (baby sitter) akár úgy, hogy több gyermek van egyszerre a felügyeletükre bízva, akár csupán egy gyereket vigyázva. Mindezeknél a megoldásoknál – a gyermekfelügyelet informális módjánál – elképzelhető az is, hogy a gyermek saját otthonában vigyáznak rá, de az is, hogy máshová viszik el. Az intézményes, vagyis formális gyermekfelügyeletnek is számos változata fordulhat elő, a csoportlétszámot, a gyermekgondozó személy képzettségét, az egy gondozóra jutó gyerekszámot, a követett gyermeknevelési elveket és még számos egyéb tényezőt illetően egyaránt. Akár informális, akár az intézményes megoldásról van szó, sokféle lehet a fizikai környezet minősége, és szintén

nagyok az eltérések a gyermekeket érő érzelmi és kognitív ingerek mennyiségében és minőségében. Nyilvánvaló, hogy a gyermekfelügyelet felsorolt jellemzőinek mindegyike (és több más is) kihatással van a gyermek fejlődésére. Így aztán az, hogy az anyai helyett milyen gondozásban részesül a kisgyermek, hosszú távon meghatározóvá válhat. Több kutatás is jelzi, hogy a jó minőségű alternatív (vagyis az anyát helyettesítő) gyermekgondozás bizonyos esetekben éppen hogy kedvezően befolyásolhatja a gyermek fejlődését, egyébként azonban kétségek merülnek fel. Nyilvánvaló persze, hogy a szülők a legtöbbször nem választhatnak szabadon a különféle felügyeleti formák közül – sokszor szerencsések, ha egyetlen elérhető és egyúttal megfizethetőt is találnak. A minőség szerinti választás lehetősége a legtöbb esetben csupán illúzió. Amikor tehát az anya munkába állásának hatásáról gondolkozunk, elengedhetetlen tekintetbe vennünk a rendelkezésre álló nem anyai gyermek-felügyeleti mód minőségét is.

A következő lényeges szempont (vagy inkább szempontcsoport) az *anya munkájához* kapcsolódik. A kisgyermek életét nagyban befolyásolja az anya munkával eltöltött idejének hossza és a munka során szerzett tapasztalatai. Mint azt később részletesen kifejtjük, a munka komplexitása és a fellépő stressz például erős összefüggést mutatnak az anya hangulatával és gyermekével szembeni viselkedésével, amelyek persze kihatnak az utóbbi fejlődésére. Emellett igen lényeges a potenciális szerepfeszültség is: azok az anyák, akiknek a munkára és a gyereknevelésre vonatkozó preferenciái nincsenek összhangban tényleges lehetőségeikkel (pl. annak ellenére kell dolgozniuk, hogy ezt az anyai szerep erős megcsorbításaként értelmezzik), olyan lelki megterhelést szenvednek el, amely kihathat gyermeknevelési módjukra és azon keresztül gyermekük személyiségfejlődésére is. Mindez ismételtén arra int, hogy óvakodni kell a kutatási eredményeknek az egyes országok körülményeitől függetlenített értelmezésétől. A munkapiac sajátosságai, a dolgozó anyáknak nyújtott intézményes és munkahelyi segítségnyújtási formák, valamint az adott kultúrában domináns nemi szerepfelfogások mind-mind befolyásolják azt, hogy miként hat az anya munkába állása a gyermek fejlődésére.

A most röviden ismertetett három kulcsfontosságú tényező után még két szempontot érdemes kiemelni a szakirodalomból. Bár nem kevésbé fontosak, mint a fent említettek, a család társadalmi helyzetét és az anyai gondozás minőségét ebben a tanulmányban csak röviden tárgyaljuk. Ennek fő oka, hogy olyan szorosan összekapcsolódnak az előbb felsoroltakkal, hogy önálló hatásukat igen nehéz empirikusan kimutatni. Mindenestre néhány kutatás elkülönülten is felveti a *család társadalmi helyzetének* kérdését. Ezek jellemzően arra a következtetésre jutnak, hogy az alacsony jövedelmű családokban az anyák erősebb pszichés feszültségeket élnek át munkájuk kapcsán, és ezért munkavállalásuk negatívan hathat gyermekeik fejlődésére. Az *anyai gondozás minőségét* illetően alapvető probléma, hogy nagymintás adatfelvételekben nem egykönnyen vizsgálható. Amelyek mégis kísérletet tettek megragadására, többnyire arra az eredményre jutottak, hogy a gyermekkel töltött idő hosszát igen jól lehet helyettesíteni annak minőségével, vagyis megfelelő színvonalú anyai gondozással.⁵

⁵ Felvethető még az apa jelenlétének, a gyermekeire fordított idő mennyiségének és minőségének a szerepe is a vizsgált folyamatok alakításában. Joggal merülhet fel, hogy vajon ugyanolyan hatással van-e az anya távolléte a gyermek fejlődésére, ha az apa aktív szerepet vállal a gyermek nevelésében, mint ha sok munkája vagy egyéb ok miatt kevésbé van jelen a család életében. Erre a kérdésre azonban az áttekintett vizsgálatok nem adnak választ. Ahol erre mód volt, ott a kutatók kontrollálták arra, hogy az apa együtt él-e családdal, vagy esetleg

A következőkben az eddig felsorolt tényezőket vesszük sora, részletesen bemutatjuk az ezekre irányuló vizsgálatokat, valamint az idevágó fő hipotéziseket és kutatási eredményeket. Látnunk kell azonban, hogy ezeknek a tényezőknek az elkülönítése csupán egy absztrakt módszertani eljárás eredménye. A valóságban az itt bemutatott kockázati tényezők hajlamosak összekapcsolódni – és éppen összekapcsolódásuk az, ami a gyermekek egészséges fejlődése szempontjából komoly figyelmet érdemel.

3. Az anya munkavállalásának következményeit meghatározó körülmények

3.1. Az anyai munkavállalás időzítése

A vonatkozó kutatásokban jellemzően a gyermek egyéves korát tekintik fordulópontnak, és (ha erre mód van) elkülönítetten tárgyalják az első 12 hónap során, illetve az azután történő munkába lépést. A kötődélmélet képviselői (és más pszichológiai megközelítések is) erősen hangsúlyozzák a legelső életév fontosságát az egészséges személyiségfejlődés kibontakoztatásában. A számos élettani és pszichés előnyt ígérő szoptatás elősegítése is az anya és a gyermek intenzív együttléte mellett szól ebben a korai időszakban.

Úgy tűnik, az első életév elkülönítésével valóban érdemi különbségek mutathatók ki az anyai munkavállalás és a gyermekfejlődés kapcsolatában. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy több és egyértelműbb negatív hatás jelentkezik akkor, ha az anya már ekkor munkába áll. Az ennél későbbi terminusra vonatkozóan a kutatási eredmények vegyesek: csak néhány esetben jeleznek hátrányokat, miközben előnyöket is kimutatnak a dolgozó anyák gyerekeinél. Például Nomaguchi (2006) azt találja, hogy a négyéves gyermekek közül azok, akiknek az édesanyja dolgozik, kevésbé agresszívak és kevésbé hajlamosak a szorongásra, miközben előbbre tartanak a szociális viselkedés terén.

Az ennyire korai munkavállaláshoz kapcsolódó aggodalmak dacára az Amerikai Egyesült Államokban 2002-ben a fiatal csecsemők 55%-ának édesanyja dolgozott.⁶ Így aztán nem meglepő, hogy ott igen jelentős kutatói figyelem irányul erre a témára. A kezdeti vizsgálatokat áttekintve a következő eredményeket szűrhetjük ki: azok a gyerekek, akiket életük első évében hetente minimum 20 órában nem az édesanyjuk gondoz, fokozottan ki vannak téve annak a veszélynek, hogy 12, illetve 18 hónapos korukra nem alakítanak ki kellően biztonságos kötődést az anyjukhoz, ráadásul másoknál nagyobb valószínűséggel lesznek szófogadatlanok is, és viselkednek agresszíven 3 és 8 éves koruk között (lásd pl. Belsky 1988). Nem teljesen egyértelmű azonban a kép. Ezeket a negatív következményeket nem minden kutatás tudta kimutatni, illetve a feltárt hatások többnyire nem nevezhetők igazán erősnek. Ráadásul ezek a korai vizsgálatok nem sokat mondanak arról, hogy mindez milyen mechanizmusokon keresztül alakul ki, és arról sem, hogy milyen körülmények között számíthatunk a leginkább a megjelenésükre. Az

arra is, hogy dolgozik-e és mennyi időt tölt munkával, ám hogy ezek a tényezők hogyan fejtik ki hatásukat az anyai munkavállalással összekapcsolódva, azt nem tudhatjuk meg belőlük.

⁶ <http://www.24-7pressrelease.com/press-release/mothers-in-the-work-place-are-on-the-rise-in-2006-90-of-all-of-lone-peak-business-solutions-mothers-were-in-the-workforce-27662.php>

okok módszertani jellegűek: a felhasznált adatok többnyire a társadalom egy-egy kis csoportjából származnak, és kevés személyre vonatkoznak. Ezek a vizsgálatok többnyire nincsenek tekintettel az igénybe vett gyermekgondozási formára, annak minőségére, továbbá arra sem, hogy egy-egy gyermek anyja nem véletlenszerűen dolgozik vagy nem dolgozik, és a gyermekek nem véletlenszerűen kerülnek jobb vagy rosszabb intézménybe. A kilencvenes évek előtt végzett kutatásokat alapján Belsky úgy fogalmaz, hogy az USA-ban erősen elterjedt korai alternatív gyermekgondozás „... a szóban forgó szociális fejlődési mutatókat tekintve nem más, mint „kockázati tényező” (Belsky 1990. 895). Ennél erősebb állítás – úgy tűnik – a kezdeti vizsgálatok alapján nem tehető.

A későbbi munkák azonban nyilvánvalóvá tették, hogy a munkába állás időzítése kulcskérdés, és az is világos, hogy az első életév különösen kritikus életszakasz ebből a szempontból. Belsky utal például egy kutatásra, amely a gyermek életkorát és az igénybe vett gyermekgondozás minőségét is figyelembe veszi, ráadásul a gyermekeket folyamatosan követve vizsgálatukat 2, 4 és 5 éves korukra is kiterjeszti (Howes 1990). Ebből az derül ki, hogy a gyenge minőségű gyermekgondozás és annak korai (1 éves kor előtti) igénybevétele már jelentős mértékben növelik az iskolás kor előtti években megjelenő problémás viselkedés esélyét. Egy másik tanulmány, amelyet szintén Belsky (1990) idéz, középosztálybeli harmadik osztályosokat vizsgál Dallasban és Texasban, mégpedig olyanokat, akiknek az édesanyja már 1 éves koruk előtt legalább heti 30 órás munkát vállalt (Vandell – Corasaniti 1990). Ezek a fiatalok az édesanyjuk, tanáraik és önmaguk értékelése alapján is a leggyengébben teljesítők közé kerültek a legkülönbözőbb érzelmi és társas működést vizsgáló értékelésekben. Egy ehhez hasonlítható svéd tanulmány (Anderson 1989) ugyanakkor nem talált hasonló összefüggéseket. Az amerikai és a svéd eredmények minőségi eltérésének okát egyrészt a szülői szabadság intézményében kereshetjük (ebben az időben Svédországban a szülők hat hónapos fizetett szabadságban részesültek, míg Amerikában nem volt hasonló kedvezmény). Szerepe lehet emellett a két országban rendelkezésre álló alternatív gyermekgondozási formák eltérő jellegének és minőségének is. Mindenesetre ebből az összevetésből is az a következtetés adódik, hogy mennyire óvatosan kezelendők a más országokból származó eredmények.

Nincs azonban mit tenni, a bennünket érdeklő kutatások többsége az USA-ból származik. Különösen a Nemzeti longitudinális ifjúsági adatfelvétel (National Longitudinal Survey of Youth – NLSY) bizonyul a téma értékes adatforrásának. Ennek köszönhető, hogy a kilencvenes évek óta készülő vizsgálatok nagyobb és reprezentatívabb mintákon alapulnak, és éppen ezért jobban általánosítható eredményekkel szolgálnak, mint a korábbi kutatások. Az NLSY-n nyugvó tanulmányok közül mi itt most kettőre hívjuk fel a figyelmet.

Belsky és Eggebeen (1991) kutatásának jelentőségét az a következtetésük adja, hogy az anya munkába állásának hatásai a gyermek első és második életévében valóban nem különböznek. A szerzők a viselkedésben megmutatkozó alkalmazkodás (behavioural adjustment) leírására szerkesztett összetett mutató alakulását vizsgálják a 4. és a 6. életévben, és – kontrollálva egy sor egyéb hatásra – azt találják, hogy a negatív hatást az időbeli eltérés nem módosítja.

Egy későbbi tanulmányban Han és munkatársai az NLSY-nek egy kissé eltérő almintáját használják (Han et al. 2001). Ennek a kutatásnak az a különlegessége, hogy a (viszonylag) hosszú távú hatásokat méri fel, mégpedig úgy, hogy a gyermeket annak 4, 5–6, majd 7–8 éves korában is megfigyeli. A szerzők az anya munkavállalását nagyon

részletes mutatóval képezik le, figyelembe véve azt is, hogy arra a gyermek első életévének mely negyedében kerül sor. Amikor csupán a munkába állás évét vonták be a modellekbe (miközben egy sor egyéb tényezőt fixen tartottak), a szerzők nem találtak összefüggést az anyai munkavállalás és a gyermekkori viselkedési problémák között. Amikor azonban az említett részletesebb időzítési ismérvet tartották kontroll alatt, kiderült, hogy azok a gyerekek, akiknek az édesanyja az életük első háromnegyed évében dolgozni kezdett, 7–8 éves korukra egyértelműen több viselkedési problémát mutattak azoknál, akiknek az édesanyja nem állt ilyen korán munkába. Lényeges, hogy az eltérés csupán 7–8 éves korban jelentkezett, korábban viszont nem volt kimutatható. Ez az eredmény azt sejteti, hogy az anya korai munkavállalásának késleltetett hatásai lehetnek, amelyeket szem elől tévesztünk akkor, ha a vizsgálatot az iskolás kor előtti évekre korlátozzuk. A feltárt összefüggés egyébként csak a fehér amerikaiak esetében volt szignifikáns, és az is kiderült, hogy a negatív hatások az externalizálási problémák területére koncentrálódnak.

Egy jóval kisebb mintán készült elemzésében, ahol csak kevés számú változó kontrollálására volt mód, szintén késleltetett hatásokat mutatott ki Youngblade (2003). Eszerint az első évben munkába álló anyák gyermekeinél a 8–9 éves korban mérhető késleltetett káros hatások kiterjednek az acting out viselkedés és a frusztráció-tolerancia területére is, valamint (a kortársak értékelése alapján) a verekedési hajlamot és a durva, rosszindulatú viselkedés gyakoriságát is fokozzák.

Egy kanadai tanulmány 2, majd 4 éves korban vizsgálja a gyerekek viselkedését édesanyjuk munkapiaci státusa függvényében (Nomaguchi 2006). Ez is annak megértésében segít, hogy mi a jelentősége a munkavállalás időzítésének, emellett rámutat bizonyos késleltetett hatásokra is. A tanulmány – több más mellett a gyermekfelügyelet módjára is kontrollálva – a 2 éves gyermekeknél egyáltalán nem talál összefüggést az anya munkavállalása és a legkülönbözőbb viselkedési problémák (például hiperaktivitás, fizikai agresszió, aszociális viselkedés, rosszkedv, szorongás) előfordulási valószínűsége között. Négyéves korban viszont az anya *aktuális* munkavállalása döntően kedvező hatásokat mutat: ekkor a dolgozó anyák gyermekei kevésbé agresszívek, előbbre tartanak a szociális viselkedés terén és kevésbé szoronganak. Mindezek az előnyök a teljes állásában és a részidőben dolgozó anyák gyermekeinél egyaránt megjelennek. Ami azonban a hiperaktivitást illeti, azt találják, hogy ennek elkerülésére csupán a részidőben dolgozó anyák gyermekeinek van több esélye. Az aktuális munkavállalás előnyei mellett azonban a szerző (amerikai társaihoz hasonlóan) késleltetett *negatív* hatást is talál. Azok a gyerekek ugyanis, akiknek az édesanyja már 2 éves korukban dolgozott, 4 éves korukra egyértelműen agresszívbabnak mutatkoztak másoknál. Ez az összefüggés egyaránt megjelent a korábban részidőben és a teljes állásban foglalkoztatott anyák gyermekeinél.

Bár az eredmények nem vágnak teljesen egybe, levonhatunk néhány általános érvényű következtetést az anya munkába lépésének időzítésére vonatkozóan. A gyermek legelső életévében történő munkavállalást több vizsgálat is egyértelműen károsnak találta a gyermek lelki fejlődése szempontjából. Az is világosan látszik, hogy minél korábban történik a munkába állás az első éven belül, annál számosabbak lehetnek a káros következmények. A gyermek második vagy harmadik életévére koncentráló kutatás kevés van. Ráadásul a fellelhető néhány sem tesz további megkülönböztetéseket a munkába állás pontos időpontja szerint – noha feltehetően nem mindegy, hogy például a 12. és a 18. vagy pedig a 18. és a 24. hónap között kezd az anya dolgozni. Ez azért

probléma, mert – mint korábban szó volt róla – a gyermekek korai fejlődése nagyon összetett folyamat, és számos fontos, egymástól eltérő sajátosságokat mutató fázison megy át a legelső életévekben. Az elérhető eredmények alapján csak sejtésként fogalmazhatjuk meg, hogy a gyermek lelki fejlődése szempontjából az annak második élet-évében történő anyai munkavállalásnak is lehetnek kockázatai. Végezetül lényeges következtetés, hogy a viselkedési következmények egy része esetleg csak több évvel az anya munkába állása után jelentkezik – ezeket pedig csak longitudinális jellegű vizsgálatokkal mutathatjuk ki.

3.2. A gyermekfelügyelet módja és minősége

Régi felismerés, hogy az anya szerepét helyettesítő gyermekfelügyelet módja és minősége alapvetően kihat a gyermek fejlődésére. A szülői gondoskodást felváltó gyermekfelügyeletnek formális és informális változatát szokás megkülönböztetni. A formális gyermekfelügyelet rendszerint intézményi jellegű környezetben történik, távol a gyermek otthonától. Az informális ellátás jellemzője viszont, hogy általában a gyermek otthonában valósul meg rokon, barát vagy éppen bébiszitter segítségével.⁷ Az Egyesült Államokban azt találták, hogy a formális és informális ellátás erősen eltér a gyerekek és gondozók közötti kontaktusok számát, a fizikai környezet minőségét és a gyerekeknek biztosított tevékenységeket tekintve is (Nomaguchi 2006). A formális gondozást általában képzett szakemberek nyújtják, akik vélhetően hatékonyabban képesek a gyermek kognitív fejlődését előmozdítani. A napközbeni gondozást nyújtó, bölcsődeszerű intézmények az USA-ban (day-care centres) a leírások szerint a többi ellátási formához képest stimulálóbb fizikai környezetet is biztosítanak, és több interakciót tesznek lehetővé nemcsak a kortársak sokszínű csoportjával, hanem a felnőttekkel is. Másrészt viszont, a gondozás informális változata – különösen, ha egy rokon nyújtja – erősebb érzelmi kapcsolatot teremthet gyermek és gondozója között, és ezáltal biztonságosabb kötődést alakíthat ki. Persze a minőség egy típuson belül is nagyon sokféle lehet. Döntő szempontok lehetnek e tekintetben a csoportnagyság, a gondozó-gyermek arány és a gondozók szakképzettsége (Belsky 1990).

A gondozási formák sokfélesége igen változatos kimeneteket idézhet elő a gyermekek pszichés fejlődésében. Szakértők általában arra a következtetésre jutnak, hogy a formális jellegű, „iskolaszerű” intézmények intellektuális szempontból hatékonyabbak más megoldásokhoz képest. Az azonban kevésbé egyértelmű, hogy milyen a hatásuk a gyermek társas és érzelmi fejlődésére. Az egyik lehetőség, hogy a gondozó-gyermek kapcsolat kevésbé személyes jellege, a gondozók gyengébb érzelmi kötődése a gyermekek hiperaktivitásához vezet, fizikai agresszióját váltja ki, szorongás vagy éppen sérült szociális kompetenciák forrása lesz (pl. Jacobvitz – Sroufe 1987; National Institute of Child Health and Human Development 1998, 2003). Egy lehetséges ellenkező előjelű érvelés szerint viszont a szakképzett gondozók inkább képesek az adott életkornak megfelelő módon érintkezni a gyermekekkel, ami akár segíthet is elkerülni a hiperaktivitást (Jacobvitz – Sroufe 1987), miközben a bölcsődei kortársakkal történő

⁷ A besorolás persze nem minden esetben egyértelmű. Így például a családi napközi feltehetőleg köztes megoldásnak tekinthető, hiszen az otthontól távol, de családi – és nem intézményi jellegű – környezetben működik.

nagyszámú interakció a társas kompetenciákat fejlesztheti (National Institute of Child Health and Human Development, 2003 – idézi Nomaguchi 2006).

Az Egyesült Államokban a hetvenes években számos tanulmány készült, amely rendkívül magas szintű ellátást nyújtó, egyetemi központokban működő bölcsődékbe járó gyerekek pszichés fejlődését vizsgálta (Belsky 1990). Ezek lényegében kivétel nélkül azt sugallták: főleg az aggodalom, az intézményes gondozásnak ilyen körülmények között semmiféle hátránya nincsen – még az anya-gyermek kapcsolat sem sérül. Tekintve azonban a szóban forgó intézmények sajátosságait, ezek a következtetések a legkevésbé sem általánosíthatók. Legfeljebb annyi derül ki belőlük, hogy ha kivételesen jó feltételeket biztosító bölcsődébe kerül egy gyermek, az biztosan nem tesz benne kárt.

A későbbi vizsgálati eredményeket már valamelyest könnyebb ajánlásokká formálni a kora gyermekkori gondozást nyújtó intézmények számára. Ezek szerint a gondozók stimulálóbb, érzékenyebb, és kevésbé korlátozó módon foglalkoznak a gyerekekkel akkor, ha a következő körülmények adottak: mérsékelt csoportméret (15–18 fő), kedvező gondozó/gyermek-arány és a gondozók speciális szakképzése. Ezek teljesülése esetében a gyermekek jellemzően együttműködőbbek és érzelmileg kiegyensúlyozottabbak voltak kevésbé jó körülmények között elhelyezett társaiknál (ld. pl. Belsky 1984). Egy további tényező, amely erős összefüggést mutat a gyerekek egészséges lelki fejlődésével, az a gondozóknak nyújtott folyamatos szupervíziós segítség.

Lényegében ugyanez várható akkor is, ha hasonló kondíciókkal működő családi napköziről van szó. Az azonban nem derül ki ezekből a vizsgálatokból, hogy miként alakul egymáshoz képest a négy nagy csoport: a nagy intézményekben (bölcsődékben), a családi napközi-szerű ellátó helyeken, az informális segítséggel, illetve az otthonukban, édesanyjuk által ellátott gyermekek fejlődése (Belsky 1990).

Látnunk kell még azt is, hogy a gyermekgondozás minősége korántsem tekinthető függetlennek a gyermekjólét számos egyéb meghatározójától. Éppen ellenkezőleg: kutatás is bizonyítja, hogy a különböző társadalmi helyzetű családok egyáltalán nem véletlenszerűen választanak az egyes gyermekellátási formák közül. Az Egyesült Államokban kimutatták, hogy a szülők a döntést az ellátási formák elérhetősége, megfizethetősége, az anya munkavállalásának intenzitása, valamint – bizonyos mértékig – attitűdjeik szerint hozzák meg (pl. Baydar – Brooks-Gunn 1991). Az egyes intézmények rugalmassága, a nyitási és zárási időpontok szintén fontos szempontok az intézmény kiválasztásánál (pl. Henly – Lyons 2000). Mindezek a kritériumok pedig nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy már a kora gyermekkori ellátórendszerekben is igen nagyfokú társadalmi szelekció álljon elő – mutatják amerikai kutatási eredmények. Belsky (1990) több vizsgálatot is felsorol a témában, amelyek szerint az alacsony színvonalú gyermekellátás összekapcsolódik családi feszültségekkel (Howes – Stewart 1987), alacsony társadalmi pozícióval (pl. Goelman – Pence 1987) és a felnőttek szabályaihoz való alkalmazkodást előnyben részesítő gyermeknevelési elvekkel (Phillips et al. 1987). Más vizsgálatok ugyanakkor nem találtak hasonló összefüggéseket (pl. Peterson – Peterson 1986; Waite et al. 1988).

Egy nagyszabású felmérésben a Gyermekegészség és -fejlődés Nemzeti Intézetének (National Institute of Child Health és Development – NICHD) Korai Gondozás Kutatócsoportja (Early Child Care Research Network) szintén azt vizsgálta, hogy vajon károsan befolyásolja-e az anya-gyermek kapcsolatot, ha a gyermekkel az első életévben nem az anyja van, ám erre nézve a kutatóknak nem sikerült általános érvényű összefügg-

gést kimutatniuk (NICHD 1997a, 1997b). Úgy találták, negatív hatás csak különféle kockázati tényezők környezetében jelentkezik. Ezek közé tartozik a gondozás alacsony színvonala, a nem stabil (változó) gondozási mód és az, ha a minimálisnál több alternatív felügyelet érzéketlen anyai viselkedéssel társul (idézi Perry-Jenkins et al. 2000).

Más vizsgálat (Youngblade 2003) alapján is úgy tűnik, hogy a gyermekgondozási forma instabilitása negatív kapcsolatban áll a gyermek pszichés fejlődésével. A gondozás stabilitását a gyermek első életévében igénybe vett különféle gondozási formák számával közelítették. A kortársak értékelésén alapuló vizsgálati eredmények szerint verekedést és rosszindulatú viselkedést is provokál a gyermekgondozási módok instabilitása az első életévben. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szóban forgó munka meglehetősen alacsony esetszámon nyugszik.

Összefoglalóan megállapítható, hogy léteznek olyan fejlesztési irányok, amelyek révén a gyermekgondozó intézmények és egyéb szolgáltatások növelhetik a kisgyermekek jólétére gyakorolt pozitív hatásukat – bár az korántsem világos, hogy ezáltal elérhetik vagy akár túlszárnyalhatják-e az anyai gondozás által nyújtott előnyöket. Megfelelően képzett gondozók, viszonylag kis létszámú csoportok, alacsony gyermek-gondozó arány és szupervíziós segítség a gondozóknak – a nagymintás adatfelvételek alapján ezek mutatják a törekvések kívánatos irányát. Világos ugyanakkor, hogy az alacsony színvonalú gondozás káros hatású lehet, különösen, ha egyéb kockázati tényezőkkel párosul. Az összefüggések számos részlete azonban egyelőre tisztázatlan. Sajnálatos módon ugyanis azok a vizsgálatok, amelyek kellően részletes információkkal szolgálnak a gondozó intézményekről, nem tartalmazznak elég információt a gyermekek családi környezetéről, és ugyanez a probléma áll fenn fordított előjellel is.

3.3. Az anya munkahelyi tapasztalatai

Az anya munkába állása és a gyermek jóléte közötti kapcsolatra kiható harmadik kulcsfontosságú elem az anyának a munkában szerzett tapasztalata. A dolgozó nők kondíciói nemcsak munkavégzésük objektív körülményeiből eredően különböznek (ilyen pl. munkaidő hossza és rugalmassága, a munka fizikai környezete, komplexitása stb.), hanem abból is, ahogyan saját munkájukat és önmögük helyzetüket szubjektíve észlelik. Legkülönbözőbb kutatási hagyományok érvelnek amellett, hogy mindezek a körülmények az anya attitűdjén, jólétén, hangulatán vagy éppen kognitív állapotán keresztül kihatással lehetnek a gyermek jólétére. A következőkben először az anya munkaidejének hatásait tárgyaljuk, majd áttérünk a szerepek közötti konfliktus, valamint a foglalkozási stressz hatásainak bemutatására. A fejezetet a munka komplexitásának kérdéskörével zárjuk.

3.3.1. Teljes munkaidő – részmunkaidő

Számos kutatás indult ki abból a feltevésből, hogy az anya munkába állásának következményeit alapvetően meghatározhatja az, hogy milyen hosszú a gyermektől távol töltött idő. Minél hosszabb ez – így szól a kiinduló feltevés –, annál hosszabban van a gyermek nem anyai gondozásban, annál kevesebb interakció zajlik köztük, következésképpen annál nagyobb a kockázat, hogy a gyermek megsínyli az anya távollétét. Éppen

ezért, amikor csak erre mód van, a kutatók különbséget tesznek a hosszabb és rövidebb időben dolgozó anyák között. Ahogyan ezt már az eddigiekben megszokhattuk, a vizsgálatok következtetése ezen a téren sem egybevágóak. Az azonban megállapítható, hogy – ellentétben a várakozásokkal – önmagában annak sincsen káros hatása a gyermek fejlődésére, ha az anya kifejezetten sokat dolgozik. A problémák csak akkor jelentkeznek, ha az intenzív munkavállalás nagyon korán kezdődik, illetve ha egyéb kockázati tényezők is jelen vannak.

Parcel és Menaghan (1994) 4 és 6 éves gyerekeket vizsgálva azt mutatják ki, hogy azokhoz a gyerekekhez képest, akiknek az édesanyja hetente 35–40 órát dolgozik, a túlórázó gyermekei több viselkedési zavart mutatnak – amennyiben a végzett munka alacsony komplexitású.⁸ A már idézett kanadai tanulmányból (Nomaguchi 2006) az derül ki, hogy az anya munkavállalásának néhány pozitív hatása csupán akkor jelentkezik, ha az anya csak részmunkaidőben dolgozik. Így a heti 30 óránál kevesebbet dolgozó nők 4 éves gyerekei kevésbé mutatkoztak hiperaktívnak, mint azok a gyermekek, akiknek az édesanyja nem dolgozott, viszont a teljes állású anyák gyermekeinél nem jelent meg hasonló előny. Más viselkedési mozzanatokat illetően a vizsgálat sem talált különbséget az anya munkaidejének hossza szerint. Menaghan és Parcel (1991) az anya munkaideje és az otthoni környezet⁹ közötti kapcsolatot vizsgáló tanulmányukban az anya által ledolgozott órák száma és a környezet minőségének mérésére szerkesztett mutató között kerestek kapcsolatot – sikertelenül. Összhangban a korábbi eredményekkel, Han és munkatársai (2001) sem találtak összefüggést az anya által munkában töltött órák száma és 3–8 éves gyermekeik különféle viselkedési jellemzői között.

3.3.2. Szerepkonfliktus

Azok a tanulmányok, amelyek a munkavállalásnak az egyén jólétére gyakorolt határait vizsgálják, általában pozitív összefüggéseket tárnak fel mind a nők, mind a férfiak esetében (a téma összefoglalását ld. pl. Rosenfield 1989 – idézi Belsky 1990). Más jellegű vizsgálatok azt is megmutatják, hogy a saját kereset kedvező hatást gyakorol az önértékelésre és azon keresztül a jól-éltre (pl. Mirowsky – Ross 1986). Ugyanakkor azok a kutatások, amelyek kifejezetten csak kisgyermekes, házas nőkre terjedtek ki, azt

⁸ A munka komplexitásának (összetettségének) kérdését részletesen tárgyalja a következő fejezet.

⁹ Az otthoni környezet mérőszámát (*Home Observation for Measurement of the Environment HOME*) a gyermek otthoni körülményeinek és azok minőségének mérésére alakították ki (Bradley – Caldwell 1984). Célja azt felmérni, hogy az otthoni környezet mennyire képes megfelelő ingereket és támogatást nyújtani a gyermek egészséges fejlődéséhez. A mutató a gyermek szempontjai szerint lett kialakítva. Alapkonceptiója szerint az otthont, mint a gyermeket körülvevő fizikai, interperszonális és kognitív ingereket nyújtó környezetet tekinti. A mérés részben az anya saját válaszain, részben a kérdező megfigyelésein alapul. Az eredeti változat, amely a 0–3 éves korú gyermekek környezetének értékelését szolgálja, összesen 45 mérőszámot alkalmaz, amelyek 6 skálába rendezhetők: a szülők gyermek felé megnyilvánuló válaszadási készsége (responsivity); a gyermek elfogadása; a környezet rendezettsége; a tanulást segítő eszközök jelenléte; szülői bevonódás (involvement) és a tapasztalatok változatossága.

jelzik, hogy a munkavállalás önmagában nem függ össze egyértelműen az egyéni boldogsággal (Hoffman 1989). Az elemzések különféle „közvetítő hatások” befolyásoló szerepét tárták fel. Különös jelentősége van itt a munkavállalási szándék és a valóságos státus összhangjának. Amennyiben ez hiányzik, szerepkonfliktus áll elő, ami csökkenti a személyes jól-létet (Belsky 1990).

Ross és munkatársai (1983) például azt mutatták ki, hogy a munkavállalás kisebb megterheléssel jár akkor, ha összhangban van a személyes preferenciákkal. Feleségeket vizsgálva, a négy lehetséges szituáció közül (szeretne dolgozni és dolgozik; szeretne dolgozni és nem dolgozik; nem szeretne dolgozni és dolgozik; nem szeretne dolgozni és nem dolgozik) az első variáns esetében mérték a legalacsonyabb szintű kimerültséget, míg a legmagasabbat azoknál, akik nem dolgoztak, pedig szerettek volna. Közepes érték azoknál a dolgozó anyáknál mutatkozott, akik szívesebben maradtak volna otthon.

Egy 1988-as tanulmányban Barling, Fullagear és Marchl-Dingle továbblépnek, és az anyák szerepkonfliktusa és a gyerekek viselkedési zavarai közötti kapcsolatot vizsgálják. Abból indulnak ki, hogy mind a munka iránt nem elkötelezett dolgozó, mind munkába vágyó, de otthon lévő anyák feszült, stresszes helyzetben vannak. Arra számítanak, hogy ez a körülmény negatívan befolyásolja szülői viselkedésüket, ami pedig a gyermekeiknél viselkedési zavarokhoz vezethet. 185 ötödik és hatodik osztályos általános iskolás gyermeket vizsgálva azt mutatják ki, hogy közülük azok, akik édesanyjánál szerepkonfliktus lép fel, szignifikánsan kevésbé figyelmesek, továbbá éretlenebbek a többiekénél. Ez a vizsgálat azonban már nagyobb, 8–9 éves gyermekekre vonatkozik, és nem tartalmaz kontrollváltozókat.

Egy másik munkában MacEwen és Barling (1991) már közvetlenül azzal a folyamattal foglalkozik, amelyen keresztül a szerepzavar kihat a szülői, majd pedig a gyermek viselkedésére is. Modelljük szerint a szerepzavar és a munkával való elégedetlenség negatívan befolyásolja az anya hangulatát (stresszt idéznek elő), illetve kognitív nehézségeket is okoznak. 147 anyát és 16 évesnél fiatalabb gyermekeiket vizsgálva azt találták, hogy mind a szerepzavar, mind pedig a munkával való elégedetlenség következtében emelkedik a gyermekek körében a viselkedési zavarok megjelenésének a valószínűsége. Különösen az előbbi bizonyult káros hatásúnak. A munkapiaci szerepvállalásukkal elégedetlen anyák kognitív nehézségekkel küzdöttek, és gyakori volt körükben a rossz hangulat is. Az eredmények szerint elsősorban ez utóbbi az, ami nemcsak közvetetten (az anya nevelés során tanúsított viselkedése révén), hanem közvetlenül is negatívan befolyásolta a gyermekek magatartását.

Az anyai szerepzavarral foglalkozó szakirodalmat áttekintve Perry-Jenkins és munkatársai (2000) felhívják a figyelmet arra, hogy e kutatások logikája rendszerint kizárja a fordított oksági viszony lehetőségét. Vagyis nem áll rendelkezésre meggyőző elemzés arra nézve, hogy valóban az anyai szerepzavar vezet a gyermek kritikus viselkedéséhez, nem pedig megfordítva.

3.3.3. Munkahelyi stressz

Bár a kérdés nem teljesen független az előbb tárgyalt problémától, az anyák által átélt munkahelyi stresszt elkülönülten kezeli a szakirodalom. A kutatások háttérben húzódo feltételezés szerint: „*a stressznek az egyén pszichés vagy akár fiziológiai működésére gyakorolt bármiféle hatása nyilvánvalóan befolyásolni fogja otthoni viselkedé-*

sét, ezen keresztül pedig hatással lesz a családra, illetve annak minden egyes tagjára.” (Perry-Jenkins et al 2000. 986) A vizsgálatok a szerepzavar mellett különféle egyéb stresszfokozó körülményre is kiterjednek. Ilyen például, ha a munkahelyen a magas szintű elvárások korlátozott döntési jogkörrel párosulnak, ha a munka elszemélytelenít, ha veszélyesek a munkakörülmények, ha alacsony a fizetés és nem látszik lehetőség az előbbre lépésre, ha erős a határidők, időkorlátok szorítása, ha rossz a kapcsolat a munkatársakkal és a főnökökkel, ha valaki elégedetlen a munkájával (Menaghan – Parcel 1990), valamint munkahelyi stresszt okoznak a család és a munka összeegyeztetésének nehézségei is (Perry-Jenkins et al. 2000).

Perry-Jenkinsnek és munkatársainak a munkahelyi stresszre irányuló kutatásokat áttekintő, korábban már említett kitűnő összefoglalójából (Perry-Jenkins et al. 2000) itt most azokat az eredményeket vesszük számba, amelyek az anya munkavállalására vonatkoznak, és amelyek ezzel összefüggésben az anya-gyermek kapcsolatban mutatkozó következményeket érintik. Ezek közé tartozik MacDermind és Williams (1997) kutatása, amelyet bankok női alkalmazottai körében végeztek. E tanulmány szerint a nem megfelelő munkahelyi ellenőrzés megnehezíti a munka és a családi igények összehangolását, ami pedig az anyák beszámolója szerint gyakran jár együtt gyermekeik viselkedési zavarával. A kutatók feltételezése szerint ezekben az esetekben a problémák közvetlen oka az volt, hogy ezeknek az anyáknak a magatartása másokénál kevésbé volt gondoskodó.

A munkahelyi stressz rövid távú hatásai között írják le, hogy *„...mind saját beszámolójuk, mind pedig független szakértők megfigyelése szerint az anyák zárkózottabban viselkednek iskolás kor alatti gyermekeikkel azokon a napokon, amikor különösen sok a munkájuk vagy amikor valamilyen konfliktust élnek át a munkahelyükön.*” (Repetti – Wood 1997 – idézi Perry-Jenkins et al. 2000. 988) Ugyanebben a tanulmányban a szerzők azt is megállapítják, hogy a napi stressz különösen azokat az anyákat befolyásolja erősen, akik magas pontszámot produkálnak az „A” típusú viselkedést mérő teszten,¹⁰ és akik hajlamosak a depresszióra vagy a szorongásra.

Fontos megállapítás, hogy a munkahelyi stressz a különböző esetekben nem azonos intenzitással hat sem a családra, sem a gyermekekre. Természetes, hogy a stresszel szembeni érzékenység erősen függ a családi és munkahelyi körülményektől, valamint az egyén személyiségétől is. Az elvégzett munka mennyisége, a munkaidő rugalmassága, a családméret, a gyermekek száma, az anyának a munka iránti elkötelezettsége, a foglalkozás presztízse és a partner támogatása csupa olyan tényező, amelyek erősen meghatározzák azt, hogy valaki mennyire van kitéve a stressz hatásainak (Perry-Jenkins et al. 2000).

¹⁰ Az „A” típusú személyiségek jellemző tulajdonságai: türelmetlenek, hajlamosak a versengésre, ingerlékenyek, könnyen méregbe gurulnak, gyanakvóak, ellenségesek, teljesítményorientáltak, agresszívok, tökéletességre törekednek, komoly sikerek esetén is elégedetlenek, egyszerre egynél több dolgot próbálnak csinálni, nyomasztják őket a határidők, gyorsan és hangosan beszélnek, gyakran mások szavába váganak.

3.3.4. A munka összetettsége

Hogy az anya munkavégzése milyen módon hat gyermekére, az összefügg azzal, hogy mennyi szellemi ösztönzést nyújt számára az elvégzett munka. A munkahelyi szocializációval foglalkozó irodalom szerint a munka tartalmi összetettsége és az önirányítás lehetősége fejleszti az egyén intellektuális képességeit, erősíti problémamegoldó képességét, és általában is segíti, hogy rugalmas és nyitott kapcsolatot alakítson ki környezetével. A munkahelyen szerzett képességek pedig természetesen az élet más területein is alkalmazhatók. Idevágó kutatási eredmények szerint például a kevésbé összetett munka csökkenti az egyén intellektuális rugalmasságát (Kohn – Schooler 1983), valamint alacsony önértékeléssel, csökkent én-hatékonysággal, és a személyes kontroll érzetének csökkenésével jár együtt (pl. Gecas – Seff 1989; Mortimer – Borman 1988 – idézi Menaghan – Parcel 1990).

Számunkra most az a lényeges kérdés, hogy a kevésbé összetett munka negatív következményei hogyan érintik az anyákat, és különösen az, hogy ennek hatásai megjelennek-e az anya-gyermek interakcióban, végső soron pedig a gyermek viselkedésében. Ezt az összefüggésrendszert vizsgálta a kilencvenes években több tanulmányában is Menaghan és Parcel. Kutatásaik egy részében az anya munkájának összetettsége és az otthoni környezet között igyekeztek kapcsolatot feltárni, míg máskor közvetlenül a munka összetettsége és a gyerek viselkedése közötti korrelációra koncentráltak. Mindkét esetben komoly erőfeszítéseket tettek arra, hogy a munkakörülmények hatását más tényezőktől – nem utolsósorban az anya iskolai végzettségétől – elkülönítsék. Csak így van ugyanis lehetőség arra, hogy kizárják az összetett munkakörök elnyerését megelőző szelekció torzító hatását.

1991-es tanulmányukban, amelyet NLSY-adatokon készítettek, Menaghan és Parcel az anyára, a gyermekre és a családra jellemző tényezők sorának – köztük az anya munkakörülményeinek – a hatását vizsgálja az otthoni környezetre. Kategóriájuk egyaránt tartalmaz kognitív, társadalmi és fizikai dimenziókat, és kutatási eredmények szerint erősen összefüggésben van a gyermek fejlődésével. Kimutatják, hogy az anya munkájának összetettsége és az otthoni környezet egyértelmű összefüggésben áll egymással – függetlenül az anya iskolázottságától, kognitív képességeitől és pszichés jellemzőitől, valamint egy sor egyéb tényezőtől is. Egy későbbi írásukban az anya munkapiaci körülményeiben bekövetkezett változásoknak a hatását vizsgálják az otthoni környezetre (Menaghan – Parcel 1995). Bár a munka összetettségének változása és az otthoni környezet változása között nem sikerül szisztematikus kapcsolatot kimutatniuk, az kiderül, hogy a nem kellően összetett munka elvállalása a korábbi állapotokhoz képest kedvezőtlenül befolyásolhatja az otthoni környezetet.

1, valamint 3–4 éves gyermekek körében vizsgálva különféle viselkedési zavarok előfordulását, Menaghan és Parcel úgy találta, hogy ezekre nem gyakorol közvetlen hatást az anya munkájának összetettsége, viszont az anya életkorával, iskolai végzettségével, valamint a munkaórák számával interakcióban már igen (Parcel – Menaghan 1994). Az alacsony szintű komplexitás akkor befolyásolta károsan a gyermek viselkedését, ha az anya idősebb volt vagy magasán iskolázott. Mindkét jelenség arra utal, hogy az anya inkongruens státusa, illetve meg nem valósult várakozásai azok, amelyek ártalmasak lehetnek a gyermek pszichés fejlődésére. Emellett az is kiderült, hogy a

munka alacsony komplexitása mellett a túlórák, a hosszú munkaidő szintén ártalmas lehet.

3.4. A család társadalmi helyzete

Különösen azokban az országokban, ahol a gyermek születése után egyáltalán nem vagy csak igen rövid ideig jár pénzbeli támogatás, a család anyagi körülményei nyilvánvaló hatást gyakorolnak az anya munkavállalására. A szakirodalomban szokásos egyik feltételezés szerint az ebből adódó döntési kényszer miatt a nők erősebb stresszt élnek át, ebből következően pedig gyengébben teljesítenek szülői szerepükben, de akár diszfunkcionálisan is viselkedhetnek. Ez a fajta feszültség ráadásul erőteljesebben sújtja a dolgozó, mint a nem dolgozó, alacsony státusú nőket. Az ellenkező irányú érvelés szerint viszont éppen a tehetősebb, iskolázottabb családok gyermekei lennének azok, akik többet veszíthetnek anyjuk távollétével. E mögött az elgondolás mögött az a feltevés áll, hogy az iskolázott anyák megfelelőbb, színvonalasabb gondozást, nevelést biztosítanak gyermekeiknek, valamint gondoskodóbbak másoknál (Han et al. 2001). Han és kollégái azonban mindössze egyetlen szignifikáns összefüggést találtak kutatásuk során, amely összhangban állt ezzel a hipotézisükkel. Azt mutatják ki ugyanis, hogy a magas jövedelmű családokban élő 4 éves gyermekek között gyakoribb az externalizációs problémák előfordulása azok esetében, akiknek édesanyja dolgozott az első életévükben.

A legtöbb kutatás eredményei azonban inkább az első érvelés logikáját támasztják alá. Youngblade (2003) például a társadalmi osztályok kétkategóriás felosztását alkalmazva azt találja, hogy azok a munkásosztálybeli gyerekek, akiknek első életévében dolgozott az édesanyja, 8–9 éves korukban – társaik véleménye szerint – inkább bizonyultak verekedősnek, mint azok a munkásszármazásúak, akiknek az édesanyja nem állt ilyen korán munkába. Ugyanez érvényesül a középosztálybeliekkel történő összehasonlításra is.

Azok a vizsgálatok, amelyek nem társadalmi csoportok között végeznek összehasonlítást, hanem kifejezetten csak alacsony jövedelműekkel foglalkoznak, számos olyan körülményt azonosítottak, amelyek fennállása esetén az anya munkavállalása negatívan hat a gyermek érzelmi fejlődésére. Parcel és Menaghan (1994, 2007) például arra a következtetésre jutnak, hogy a szociális segélyen élő anyák gyermekei számára nem feltétlenül előnyös az, ha anyjuk munkába áll. Kimutatják, hogy az otthoni környezet mint a gyermekek jólétének fontos meghatározója erősen megszenvedti azt, ha az ilyen asszonyok csak alacsony komplexitású munkakörben tudnak elhelyezkedni. Joshi és Bogen (2007) viszont a normálistól eltérő munkarend káros hatását mutatják ki az alacsony jövedelmű anyák körében. Tanulmányukban „szokásos” (jellemzően reggel 8 és este 6 között) és „nem szokásos” (bármely egyéb) munkarendben dolgozó, alacsony jövedelmű anyák gyermekeit hasonlítják össze egymással. Eredményeik szerint ez utóbbiak körében szignifikánsan gyakoribbak mind az internalizálási, mind pedig az externalizálási zavarok, valamint hajlamosak antiszociális viselkedésre is. Ezekért a negatív hatásokért, úgy tűnik, részben a szokásostól eltérő időbeosztásból eredő stresszt, feszültségérzetet lehet felelőssé tenni.

Az ismertetett kutatási eredmények értelmezése során nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a társadalmi körülmények szerepét firtató vizsgálatok általában nem ve-

szik számításba a családok által igénybe vett gyermekgondozási módok típusát, minőségét, amely pedig valószínűleg legalább részben felelős lehet az alacsony jövedelmű anyák munkába állásának negatív következményiért.

3.5. Az anyai gondozás minősége

A gyermek lelki fejlődését meghatározó tényezők közül az anyai gondozás, nevelés minősége került a legutolsó helyre az összefoglalónkban. Bár valószínűleg éppen ez a motívumok legfontosabbika, két okból maradt most mégis tanulmányunk végére. Egyrészt, az anyai gondozás minőségét igen nehéz mérni, különösen olyan nagymintás adatfelvételek során, amilyenekre az itt bemutatott elemzések többsége alapul. Nagyon kevés az olyan mutató, amelyet ennek ellenére közvetlenül a jelenség megragadására szerkesztettek. A másik ok, hogy több, korábban már tárgyalt tényező is szorosan összefügg a gondozás minőségével. Így az anya munkahelyi tapasztalatainak hatása a vizsgálatok tanúsága szerint nem kis részben éppen a nevelés, a gondoskodás minőségén keresztül jut érvényre a gyermek fejlődésében. Ezt a témát pedig a korábbiakban már körbejártuk. Az iskolázottság szintén olyan tényező, amely befolyásolja az anyai nevelés minőségét – ezt a problémát megintcsak érintettük már. Éppen ezért itt csupán azzal foglalkozunk még, hogy az anya idejének a mennyisége és minősége között történhet-e átváltás.

Szó esett már arról, hogy a kötődélmélet központjában a gyermeket gondozó személlyel – lehetőség szerint az anyával – kialakított biztonságos kapcsolat áll. Nem világos azonban, hogy ennek a kapcsolatnak a kialakulását (és ezen keresztül a gyermek pszichés fejlődését) csupán az anyával töltött idő mennyisége határozza-e meg, vagy szerepet játszik annak minősége is. Természetes, hogy az anya munkavállalása korlátozza azt az időt, amit gyermekének tud szentelni. Ebből kiindulva több tanulmány is egybevetette már a dolgozó és nem dolgozó anyák időbeosztását. Ezeknek a vizsgálatoknak az egybevágó következtetése szerint a dolgozó anyák igen sokat tehetnek azért, hogy gyermekeiket kárpótolják úgy, hogy a rájuk szánt időben valóban intenzíven rájuk figyelnek (pl. Booth et al. 2002 – idézi Nomaguchi 2006). Ezzel együtt is tény azonban, hogy a teljes állásban dolgozó anyák másoknál jóval kevesebb intenzív időt tudnak gyermekükre szánni (Sayer et al. 2004 – idézi Nomaguchi 2006). Az egyébként azonos időmennyiséget dolgozó anyákat egymással összehasonlítva (és még egy sor egyéb tényezőt is kontrollálva) az derül ki, hogy 2 éves gyermekek esetében a gyakori pozitív anya-gyermek interakciók csökkentik a hiperaktivitás és a fizikai agresszió előfordulásának valószínűségét, míg növelik a proszociális viselkedését. Ebből arra következtethetünk, hogy a gyerekekkel töltött idő mennyiségét bizonyos fokig helyettesíteni lehet annak megfelelő minőségével.

4. Összefoglalás

Az itt bemutatott kutatási eredmények szerint az anya munkavállalása *önmagában* csupán akkor van káros hatással a gyermek lelki fejlődésére, ha nagyon korán, már a gyermek első életévében sor kerül rá. Az ennél később történő munkába lépés akár előnyökkel is járhat – bár hogy ez melyik időszakban történő munkavállalás esetén

várható, nem világos. Úgy tűnik, önmagában annak sincsen jelentősége, hogy az anya teljes vagy részmunkaidős állást vállal – legfeljebb az aránytalanul hosszú munkaidő okozhat problémákat. Léteznek azonban olyan helyzetek, amelyekben mégiscsak kell nemkívánt következményekkel számolnunk. Ilyen az, ha az anya szándékai ellenére kénytelen dolgozni, ha munkája jelentős stresszel jár, ha keveset keres, vagy ha munkája nem kellően komplex. Ha ezek a körülmények közül egy vagy több is fennáll, a nem az édesanyja által gondozott kisgyermek társaihoz képest várhatóan több viselkedési zavart mutat majd.

Az anya munkába állásának káros hatásai elvileg kompenzálhatók lennének magas színvonalú gyermekgondozó intézmények révén, vagy úgy, hogy a dolgozó anya a rendelkezésére álló időben kiemelt figyelmet fordít gyermekére és a számára leginkább megfelelő gondozást nyújtja neki. Sajnos azonban a helyettesítésnek ezek a módosítai csak korlátozottan működtethetők. A valóságban a felsorolt kockázati tényezők gyakran összekapcsolódnak, és a jelzett kiutak éppen azok számára járhatóak a legkevésbé, akiknek a legnagyobb szükségük lenne rájuk. A rosszul fizetett munka rendszerint alacsony komplexitású, és az érintettek sokszor komoly stresszt élnek át. Ugyanakkor az alacsony jövedelmű családok számára a kellő színvonalú gyermekgondozó intézmények nem igazán elérhetőek és/vagy megfizethetőek – és ez nem csupán az Egyesült Államokban van így. Ráadásul éppen az alacsony jövedelmű, jellemzően alacsonyan iskolázott anyák azok, akiktől nem mindig várható el, hogy szabadidejükben megfelelő színvonalon foglalkozzanak gyermekeikkel.

Bár ezek a többé-kevésbé jól körülhatárolt következtetések valóban megalapozottnak tekinthetők, világos az is, hogy az elvégzett vizsgálatok nem mentesek hiányosságoktól. Ezek közül itt hármat jelzünk. Először is, bár több tanulmány is felvetette, hogy az anyai munkavállalás hátrányos következményei esetleg csak késleltetve, évek múltán jelentkeznek a gyermek fejlődésében, viszonylag kevés kutatás irányult kifejezetten ezekre a hatásokra. Azok többsége viszont, amelyek ezt célozták, valóban kimutattak későn jelentkező viselkedési zavarokat a korán munkát vállaló nők gyermekei között. Eszerint az ezzel szemben táplált aggodalmak talán mégsem feltétlenül alap nélkül valók – csupán a tipikusan az első élet évekre összpontosító vizsgálatok nem alkalmasak a következmények feltárására.

Jeleztük már azt is, hogy az itt vizsgált folyamatokban kulcstényező a munkavállalás időzítése, az, hogy az édesanya a gyermek hány éves korában tér vissza a munkapiacra. A szerzők többsége azonban (nem utolsósorban az anyaszabadság általában rövid volta miatt) csupán arra tesz kísérletet, hogy az első életévet a többitől elválassza. Az ennél később történő munkavállalás hatásairól erősen aggregált képünk van, aminek alapján nem tudunk különbséget tenni például a második vagy a harmadik évben történő munkába lépés hatásai között – hogy ennél finomabb bontásokról ne is beszéljünk. A többségi véleménnyel szemben áll Belsky és Eggebeen (1991) tanulmánya. Ők arra a következtetésre jutnak, hogy nincsen kimutatható különbség az első és a második életévben történő munkavállalás hatásai között. Nincs tudomásunk azonban olyan vizsgálatról, amelyik ezt a következtetést megerősítette vagy cáfolta volna.

Végezetül újra szeretnénk felhívni az olvasó figyelmét a bemutatott eredmények térbeli kiterjesztheségének korlátaira. Nyilvánvaló, hogy a vizsgált folyamat összetettsége, az abban szerepet játszó tényezők nagy száma és bonyolult összefüggéseik nagyban megnehezítik az általános érvényű tanulságok levonását. Addig azonban, amíg nem állnak rendelkezésre olyan kutatások, amelyek a magyar családtámogatási rendszert

élvező, a magyar munkapiacon szerepet vállaló és a magyar gyermekgondozási lehetőségek közül választó/választani kényszerülő anyák gyermekeinek fejlődését vizsgálnák, igencsak rászorulunk a nemzetközi tapasztalatok ismeretére.

IRODALOM

- Ainsworth, M. (1973): The development of infant-mother attachment. In Caldwell, B. – Harry, H. R. (eds.): *Review of Child Development Research* (Vol. 3). University of Chicago Press, Chicago. 1–94.
- Anderson, B.-E. (1989): The importance of public day care for preschool children's later development. *Child Development*, 60. 857–866.
- Barling, J. – Fullagar, C. – Marchl-Dingle, J. (1988): Employment Commitment as a Moderator of the Maternal Employment Status/Child Behavior Relationship. *Journal of Organizational Behavior*, 9. 2. 113–122.
- Bass, L. – Darvas, Á. – Szomor É. (2007): Gyermeknevelési szabadságok és gyerekin-tézmények. Mi a jó a gyerekeknek, mit szeretnének a szülők? http://www.gyerekesely.hu/component/option,com_docman/task,doc_details/gid,215/Itemid,3/
- Baydar, N. – Brooks-Gunn, J. (1991): Effects of maternal employment and child-care arrangements on preschoolers' cognitive and behavioural outcomes: Evidence from the children of the National Longitudinal Survey on Youth. *Developmental Psychology*, 27. 932–945.
- Bálint, M. – Köllő, J. (2007): Gyermeknevelési támogatások. In Fazekas, K. – Kézdi, G. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2007*. 54–72.
- Belsky, J. (1990): Parental and Nonparental Child Care and Children's Socioemotional Development: A Decade in Review. *Journal of Marriage and the Family*, 52. 4. (Family Research in the 1980s: The Decade in Review) 885–903.
- Belsky, J. (1988): The 'effects' of infant day care reconsidered. *Early Childhood Research Quarterly*, 3. 235–272.
- Belsky, J. (1984): Two waves of day care research: Developmental effects and conditions of quality. In Ainslie, R. (ed.) *The Child and the Day Care Setting*. Praeger, New York. 1–34.
- Belsky, J. – Eggebeen, D. J. (1991): Early and Extensive Maternal Employment and Young Children's Socioemotional Development: Children of the National Longitudinal Survey of Youth. *Journal of Marriage and the Family*, 53. 4. 1083–1098.
- Benedek, D. (2007): A szülés utáni munkába állás hatása a gyerek fejlődésére. In Fazekas, K. – Kézdi, G. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2007*, 72–75.
- Booth, C. I. – Clarke-Stewart, K. A. – Vandell, D. L. – McCartney, K. – Owen, M. T. (2002): Child-care usage and mother-infant "quality time". *Journal of Marriage and Family*, 64. 16–26.
- Bowlby, J. (1969): *Attachment and Loss Vol. 1. Attachment*. Basic Books, New York.
- Bradley, R. H. – Caldwell, B. M. – Rock, S. L. (1988): Home environment and school performance: A ten-year follow-up and examination of three models of environmental action. *Child Development*, 59. 852–867.
- Caldwell, B. – Bradley, R. (1984): *Home observation for measurement of the environment. – Revised Edition*. University of Arkansas, Little Rock.

- Gábos, A. (2003): A családtámogatási rendszer termékenységi hatásai. Kutatási eredmények magyar adatokon. In Gál R. I. (szerk.): *Apák és fiúk és unokák*. Osiris, Budapest, 66–83.
- Gecas, V. – Seff, M. A. (1989): Social class, occupational conditions, and self-esteem. *Sociological Perspectives*, 32. 353–364.
- Goelman, H. – Pence, A. (1987): Effects of child care, family, and individual characteristics on children's language development. In Deborah Phillips (ed.), *Quality Child Care*. NAEYC, Washington, DC. 89–104.
- Han, Wen-Jui – Waldfogel, J. – Brooks-Gunn, J. (2001): The Effects of Early Maternal Employment on Later Cognitive and Behavioral Outcomes. *Journal of Marriage and Family*, 63. 2. 336–354.
- Harvey, E. (1999): Short-term and long-term effects of parental employment on children of the National Longitudinal Survey of the Youth. *Developmental Psychology*, 35. 445–459.
- Hazen, N. L. – Durrett, M. Ellen (1982): Relationship of security of attachment to exploration and cognitive mapping abilities in two-year-olds. *Developmental Psychology*, 18. 751–759.
- Henly, J. R. – Lyons, S. (2000): The negotiation of child care and employment demands among low-income parents. *Journal of Social Issues*, 56. 683–706.
- Hoffman, L. W. (1989): Effects of maternal employment in the two-parent family. *American Psychologist*, 44. 283–292.
- Howes, C. (1990): Can the age of entry and the quality of infant child care predict adjustment in kindergarten? *Developmental Psychology*, 26. 292–303.
- Howes, C. – Stewart, P. (1987): Child's play with adults, toys, and peers: An examination of family and child care influences. *Developmental Psychology*, 23. 423–430.
- Jacobson, Joseph L. – Wille, D. E. (1986): The influence of attachment pattern on developmental changes in peer interaction from the toddler to the preschool period. *Child Development*, 57. 338–339.
- Jacobvitz, D. – Sroufe, L. A. (1987): The early caregiver-child relationship and attention-deficit disorder with hyperactivity in kindergarten: A prospective study. *Child Development*, 58. 1488–1495.
- Joshi, P. – Bogen, K. (2007): Nonstandard Schedules and Young Children's Behavioral Outcomes among Working Low-Income Families. *Journal of Marriage and Family*, 69. 1. 139–156.
- Kagan, J. – Kearsley, R. – Zelazo, P. (1978): *Infancy*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Kapitány, B. (2008): A "gyed-hatás". Az 1985 és 1996 közötti családtámogatási rendszer termékenységre gyakorolt hatása. *Demográfia*, 51. 1. 51–79.
- Kohn, M. L. – Schooler, A. (eds.) (1983): *Work and Personality*. Ablex, Norwood, NJ.
- Kopelman, R. E. – Greyhaus, J. H. – Connolly, T. F. (1983): A model of work, family and interrole conflict: A construct validation study. *Organizational Behaviour and Human Performance*, 32. 198–215.
- LaFreniere, P. J. – Sroufe, L. A. (1985): Profiles of peer competence in the preschool: Interrelations between measures, influence of social ecology, and relation to attachment history. *Developmental Psychology*, 21. 56–69.

- Lütkenhaus, P. – Grossman, K. E. – Grossmann, K. (1985): Infant-mother attachment at twelve months and style of interaction with a stranger at the age of three years. *Child Development*, 56. 1538–1542.
- MacDermid, S. M. – Williams, M. L. (1997): A within-industry comparison of employed mothers' experiences in small and large workplaces. *Journal of Family Issues*, 18. 545–566.
- MacEwen, K. E. – Barling, J. (1991): Effects of Maternal Employment Experiences on Children's Behavior via Mood, Cognitive Difficulties, and Parenting Behavior. *Journal of Marriage and the Family*, 53. 3. 635–644.
- Main, Mary – Weston, D. R. (1981): The quality of the toddler's relationship to mother and to father: Related to conflict behavior and the readiness to establish new relationships. *Child Development*, 52. 932–940.
- Menaghan, E. G. – Parcel, T. L. (1991): Determining Children's Home Environments: The Impact of Maternal Characteristics and Current Occupational and Family Conditions. *Journal of Marriage and the Family*, 53. 417–431.
- Menaghan, E. G. – Parcel, T. L. (1995): Social Sources of Change in Children's Home Environments: Effects of Parental Occupational Experiences and Family Conditions Over Time. *Journal of Marriage and the Family*, 57. 1. 69–84.
- Menaghan, E. G. – Parcel, T. L. (1990): Parental Employment and Family Life: Research in the 1980s. *Journal of Marriage and the Family*, 52. 1079–98.
- Mirowsky, J. – Ross, C. E. (1986): Social patterns of distress. *Annual Review of Sociology*, 12. 23–45.
- Mortimer, J. T. – Borman, K. M. (eds.) (1988): *Work Experience and Psychological Development throughout the Life Span*. Westview, Boulder, CO.
- National Institute of Child Health and Human Development, Early Child Care Research Network (1998): Early child care and self-control, compliance, and problem behavior at twenty-four and thirty-six months. *Child Development*, 69. 1145–1170.
- National Institute of Child Health and Human Development, Early Child Care Research Network (2003): Does amount of time spent in child care predict socioemotional adjustment during the transition to kindergarten? *Child Development*, 74. 976–1005.
- National Institute of Child Health and Human Development Early Child Care Research Network (1997a): Familial factors associated with the characteristics of nonmaternal care for infants. *Journal of Marriage and the Family*, 59. 389–408.
- NICHD Early Child Care Research Network (1997b): The effects of infant child care on infant-mother attachment security: Results of the NICHD Study of Early Child Care. *Child Development*, 68. 860–879.
- Nomaguchi, K. M. (2006): Maternal Employment, Nonparental Care, Mother-Child Interactions, and Child Outcomes During Preschool Years. *Journal of Marriage and Family*, 68. 5. 1341–1369.
- Parcel, T. L. – Menaghan, E. G. (2007): Effects of Low-Wage Employment on Family Well-Being. The Future of Children. *Welfare to Work*, 7. 1. 116–121.
- Parcel, T. L. – Menaghan, E. G. (1994): Early Parental Work, Family Social Capital, and Early Childhood Outcomes. *The American Journal of Sociology*, 99. 4. 972–1009.
- Perry-Jenkins, M. – Repetti, R. L. – Crouter, Ann C. (2000): Work and Family in the 1990s. *Journal of Marriage and the Family*, 62. 4. 981–998.

- Peterson, C. – Peterson, R. (1986): Parent-child interaction and daycare: Does quality of daycare matter? *Journal of Applied Developmental Psychology*, 7. 1–15.
- Phillips, D. – McCartney, K. – Scarr, S. – Howes, C. (1987): Selective review of infant day care research: A cause for concern. Zero to Three. *Bulletin of the National Center for Clinical Infant Studies*, 7. 18–21.
- Quay, H. C. – Peterson, D.R. (1983): Revised behaviour problem checklist. Unpublished manuscript, Box 248074, University of Miami, Coral Gables, Florida 33124.
- Repetti, R. L. – Wood, J. (1997): Effects of daily stress at work on mothers' interactions with preschoolers. *Journal of Family Psychology*, 11. 90–108.
- Rosenfield, S. (1989): The effects of women's employment: Personal control and sex differences in mental health. *Journal of Health and Social Behavior*, 30. 77–91.
- Ross, C. E. – Mirowsky, J. – Huber, J. (1983): Dividing work, sharing work, and in-between: Marriage patterns and depression. *American Sociological Review*, 48. 809–823.
- Sayer, L. C. – Bianchi, S. M. – Robinson, J. P. (2004): Are parents today investing less in children? Trends in mothers' and fathers' time with children. *American Journal of Sociology*, 110. 1–43.
- Tanaka, S. (2005): Parental leave and child health across OECD countries. *The Economic Journal*. 115. 7–27.
- Vandell, D. L. – Corasaniti, M. A. (1990): Child care and the family: Complex contributors to development. In McCartney, K. (ed.): *New Directions for Child Development*. Jossey-Bass, San Francisco, CA.
- Waite, L. – Leibowitz, A. – Witsberger, C. (1988): What parents pay for: Quality for child care and child care costs. Unpublished manuscript, The Urban Institute, Washington, DC.
- Waldfogel, J. – Han, W. – Brooks-Gunn, J. (2002): The effects of early maternal employment on children's cognitive development. *Demography*, 39. 369–392.
- Youngblade, L. M. (2003): Peer and teacher ratings of third- and fourth-grade children's social behavior as a function of early maternal employment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 44. 4. 477–88.

Tárgyszavak:

Gyermekfejlődés
Anyák munkavállalása
Gyermekintézmények

**DOES EARLY MATERNAL EMPLOYMENT AFFECT NON-COGNITIVE
CHILDREN OUTCOMES?****A literature review***Abstract*

This review aims at summarizing research-findings in the field of early maternal employment and children's psychological development. We are concentrating on maternal work during the first 4–5 years of children's life, and look at research investigating linkages between maternal employment and various aspects of children's psychological functioning in these early years or later. Most articles discussed here came from the Journal of Marriage and the Family, although some other journals are also included. When selecting the articles, attempts were made to collect relatively recent papers if possible from various research traditions, including sociological as well as psychological approaches.

Our review has shown that according to the existing research evidence early maternal employment per se has a clear adverse effect on children's socioemotional development only if it happens in the first year of children's life. Consequences of later employment (eg. when the child reaches 4 year of age) might even include positive ones. In itself, it also seems to do very little difference whether the mother works full time or part time. It is only extremely long hours that might cause concern.

There are however other circumstances that might divert the impact of maternal work into a negative direction. These include incongruence between maternal employment preferences and actual behaviour, high level of occupational stress, low income and low complexity of work. When these circumstances are present, children of working mothers are more likely to show behavioural problems than their counterparts. Possible negative effects of maternal employment can in theory be overcome by a high quality alternative care and also with much attention given to the child in the restricted amount time the mother can spend with her/him. In the reality however, risk factors tend to accumulate and positive factors are not easily available for those most in need.